

Між законністю та терором: утвердження влади УНР у Херсонській губернії (березень – квітень 1918 р.)

О. Г. Шишко

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова
shyshko2011@ukr.net

Ключові слова:

УНР, Головний крайовий комісаріат, С. Комірний, терор, австрійсько-угорське та німецьке командування.

У статті аналізується процес утвердження влади Української Народної Республіки у Херсонській губернії, на який значний відбиток наклала присутність австрійсько-угорських та німецьких військ. Збройна боротьба місцевого населення Миколаєва та Херсона проти вказаних військ спричинила запровадження у цих містах жорстокого системного терору, який проявлявся у фізичному переслідуванні противників німецької військової та української цивільної влади, а також у забороні політичних та громадських акцій. В Одесі прояви терору носили поодинокий характер, натомість Головний крайовий комісаріат та його очільник С. Комірний у своїй діяльності застосовували правові норми для забезпечення громадського порядку та переслідування тих, хто чинив спротив функціонуванню військової та цивільної влади у місті.

Between the lawfulness and terror: the assertion of UNR authority in Kherson Hubernia (March – April 1918)

O. Shyshko

I. I. Mechnikov Odessa National University

Key words:

Ukrainian People's Republic, Main Krai Commissariat, S. Komirnyi, terror, Austro-Hungarian and German command.

The article analyses the process of assertion of authority of the Ukrainian People's Republic in Kherson Hubernia, which was in many ways influenced by the presence of Austria-Hungarian and German armies. The assertion of Austrian and German authority in Odessa, as well as the formation of the local government of the UNR was peaceful. In Mykolaiv and Kherson, on the other hand, the local populace started to rebel against the German armies. The underlying reason for the armed revolts had been the worsening living conditions in these cities and the demand to relinquish arms. After the revolts had been defeated, the German authorities implemented the policy of systemic terror and persecution of the opponents of the German military and Ukrainian civilian power, as well as the ban on political and civic protests. In Odessa, the cases of terror policies committed by the Austrian military were solitary and for the most part, were pertaining to the persons who had committed criminal offences. The Main Krai Commissariat and its Head, S. Komirnyi, in their work applied legal norms for ensuring public order and persecuting those, who opposed the military and civilian government in the city. Arrest and deportation from Ukraine was the punishment for concealing weapons. The temporary ban on newspaper printing was imposed when they broke the rules of news editing or violated the government decrees. The assertion of UNR authority in Odessa was met with decisive resistance from the local authorities, workmen unions, committees of Russian socialist parties, whose political goal was summoning the Russian Constituent Assembly. Ukrainian government and political organizations did not persecute the opponents, choosing to contend with them by ideological means. The cases of persecution of Bolsheviks were solitary, and the local party cells were not banned.

Протягом березня-квітня 1918 р. у Херсонській губернії відбувався складний процес утвердження влади Української Народної Республіки. Значний вплив на цей процес мала присутність

у губернії австрійсько-угорського та німецького війська, командування якого здійснювало не тільки військові функції, а й адміністративні. Найбільший резонанс у суспільстві викликав процес

роззброєння населення, який був визначальним для військового командування та який став одним із факторів збройної боротьби у Миколаєві та Херсоні проти вказаного війська. Присутність іноземного війська викликала гостре несприйняття у значної частини місцевого населення, зокрема у робітництва й селянства, та у середовищі російських соціалістичних партій, які мали широке представництво у міських думах та радах робітничих депутатів. Ці партії й організації проявляли, зокрема, в Одесі надзвичайну активність, виражаючи відверте незадоволення всіма акціями військового командування та діями як центральної влади в особі УЦР та Ради народних міністрів УНР, так і місцевої в особі спочатку Одеської української міської ради, а згодом Головного крайового комісаріату. Закон про громадянство УНР, розпорядження про запровадження української мови у всіх сферах суспільного життя викликали запеклу критику з боку російських політичних сил, відволікали органи української влади від вирішення інших нагальних питань, і в першу чергу соціального та економічного характеру, які мали тенденцію до погіршення. Причому звертає на себе той факт, що російські діячі дуже швидко забули про жахи більшовицького панування з його акціями терору в часи Одеської радянської республіки. Натомість всю енергію вони зосередили на критиці української влади. Тому дослідження процесу здійснення владних повноважень в умовах врахування інтересів іноземного військового командування, за умови жорсткої протидії значної частини політичних сил та органів місцевого самоврядування, в умовах балансування між застосуванням різних методів терору, в одному випадку, і пошуків правового механізму, в іншому, має не тільки наукове, а й практичне значення.

Періоду перебуванню німецьких та австрійсько-угорських військ на території України значну увагу свого часу приділяла радянська історіографія, називаючи присутність іноземних військ «окупацією». Майже всі без винятку публікації на цю тематику торкалися повстання проти цих військ у Миколаєві та Херсоні. Але висвітлення цього питання, причин, перебігу та наслідків повстань суттєво відрізнялися. В одному випадку мова йшла про причини та перебіг збройної боротьби, в іншому, – також і про наслідки. Особливістю всіх цих матеріалів була їхня лаконічність. Причина такого поверхового ставлення до непересічних подій, якими стали повстання мешканців двох міст Південної України проти політики німецького військового командування у перші дні його існування, криється у труднощах тракту-

вання ролі більшовиків та їхніх організацій у цих подіях.

У перших двох публікаціях [1, 2], автори яких були учасниками та свідками повстання у Миколаєві, збройна боротьба трактувалася як «яскравий приклад стихійного виступу пролетаріату». Це були єдині публікації радянського періоду, у яких містився детальний опис причин повстання, його перебігу та жахливих наслідків для мешканців міста. У цих публікаціях більшовики згадувались побіжно, у контексті чуток, які ширились містом про наближення більшовицьких військ. Вже одна з перших наукових розвідок про це повстання містила категоричне твердження, що «повстання у Миколаєві, без сумніву, не було організоване більшовиками», організація яких у місті була «малочисельною» [3, с. 49-51]. Автор так само наголосив, що це був стихійний виступ жителів міста через злидні та відчай. Всі три ці публікації містили опис жорстокого терору, який запанував у Миколаєві після придушення повстання.

Наприкінці 50-х років та у наступні десятиліття у висвітленні повстань у Миколаєві та Херсоні сформувалося два підходи. В одному випадку згадувались більшовики як призвідники та керівники повстання, в іншому – ні. Причому це могло бути навіть в одній праці. Так, Г. Заставенко стосовно м. Миколаєва стверджував, що «більшовицькі організації міста, які пішли у підпілля, розгорнули активну роботу в справі мобілізації мас на боротьбу проти окупантів» та що «20 березня було скликано підпільні збори більшовиків, які ухвалили виступити на чолі робітничого повстання проти окупантів» [4, с. 37-38]. Ведучи мову про збройну боротьбу у Херсоні, Г. Заставенко лише зазначив, що «збройне повстання готувалося тут під безпосереднім керівництвом виконавчого органу Спілки фронтників «Ради п'яти», зовсім не згадуючи більшовиків.

У працях П. Балкового [5, с. 21] та М. Супруненка вже не містилося жодної згадки про більшовиків, натомість останній робив висновок про те, що «повстання у Миколаєві та героїчна оборона Херсона показали, які потужні революційні сили були у трудящих мас» [6, с. 36]. Ця теза була визначальною й у праці академіка І. Мінца, у якій також жодним словом не було згадано більшовиків під час опису повстань у Миколаєві та Херсоні, а було наголошено на тому, що німецькі, австрійські та угорські війська зустріли опір народних мас. Але академік все ж таки окремим абзацом зауважив, що «організатором та керівником визвольної боротьби на Україні була партія більшовиків і Радянський уряд» [7, с. 431]. Це було зроблено,

найвірогідніше, тому, що існували видання, які безапеляційно заявляли, що підготовкою та ходом повстання у Миколаєві керував штаб, який очолювали більшовики-підпільники [8, с. 92], та що робітничий клас міста, очолюваний більшовиками, був єдиною силою, яка була здатна до останньої краплі крові захищати завоювання Великого Жовтня [9, с. 6]. Видання «Українська РСР в період громадянської війни» навіть називало імена «більшовиків І. Чигрина, М. Нікітіна, М. Щеглова» як активних організаторів повстання [10, с. 288]. Стосовно Херсона заявлялось, що для оборони та керівництва бойовими операціями червоногвардійців, революційних солдатів й матросів у місті були створені «Рада п'яти» і оперативний штаб, до складу якого входили головним чином більшовики [11, с. 87; 10, с. 287].

Таким чином, радянські дослідники, не смілючись відверто заявити про непричетність більшовиків до збройної боротьби мешканців двох міст Південної України проти німецького війська, оминали це питання, не вдаючись до всебічного його висвітлення. Це стосувалося й наслідків цих кровавих подій, того терору, який запанував у цих містах протягом наступних місяців 1918 р. Так само побіжно висвітлення режиму терору, який запровадило німецьке військово-командування, можна пояснити тим, що він не стосувався більшовиків. Отже, виникає питання про ту силу та її ідеологію, яка спонукала різні верстви населення цих міст до збройної боротьби. У радянській історіографії, чи не єдиний, хто підняв цю тему був В. Тичина. Він звернув увагу на те, що всі попередні дослідники цієї проблематики, крім Є. Скляренка, оминали той факт, що «часом частинам старої армії (навіть напіврозкладеним) належала мало не головна роль в організації оборони України на початку німецької навали» [12, с. 6]. Але й Є. Скляренко лише побіжно зазначив, що «у ряді місць в бій з німецькими військами вступали частини старої армії» [13, с. 32]. Отже, без врахування інтересів цієї політичної сили, яка була досить чисельною й потужною та була представлена колишніми військовиками, робітниками та їхніми професійними організаціями, комітетами соціалістичних партій, органами місцевого самоврядування, не можна повною мірою відобразити хід та логіку подій того часу. Адже, ця сила, яка була орієнтована на Росію, політичним ідеалом якої були Всеросійські Установчі збори, так само була ворожою й для української влади. Ця сила так само була в опозиції до УНР за те, що вона спричинила появу німецьких та австрійсько-угорських військ в Україні.

Сучасна українська історіографія найбільш повно представлена у працях Т. Вінцовсько-го. Так, висвітлюючи діяльність С. Комірного на посаді Головного крайового комісара Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній, одеський історик особливий наголос зробив на правових аспектах в його роботі, акцентувавши увагу на такій його рисі характеру як «прихильність до прав людини» [14, с. 189]. Функціонування органів управління УНР, а також пошук свого місця міськими думами у новій конфігурації влади, зокрема, у Херсонській губернії знайшло своє продовження у дисертаційному дослідженні Т. Вінцовського [15].

Отже, малодослідженою залишається проблема правових аспектів утвердження влади УНР у контексті її взаємовідносин з опозиційними, а то й ворожими силами. Так само свого подальшого дослідження потребує механізм примусу, який застосовувало австрійсько-угорське та німецьке військово-командування. Тому, метою дослідження є з'ясування особливостей утвердження влади УНР у Херсонській губернії, де в одному випадку, а саме у Миколаєві та Херсоні, її роль була мінімальною, у зв'язку зі встановленням там німецьким командуванням режиму терору, а в іншому, – в Одесі вона демонструвала прагнення діяти у межах правових норм того часу.

Тринадцятого березня 1918 р. до Одеси без бою вступили перші загони австрійських та німецьких військ. Напередодні до міста прибули парламентарі від командування цих військ, щоб узгодити питання виведення радянських військ та створення таким чином умов для мирного вступу до Одеси з'єданого австрійсько-німецького загону. Парламентарями, яких було доправлено до Румчороду, були запропоновані умови, відповідно до яких мали вибудовуватися відносини між військовим командуванням й владними інституціями та громадянами міста. Серед цих умов був пункт, у якому заявлялось про те, що «ми не противники рад та більшовиків за умови, якщо вони не повстануть проти нового порядку» [16].

У свою чергу Одеська міська дума сформувала свою делегацію для переговорів з військовим командуванням, щоб також з'ясувати умови перебування австрійсько-німецьких військ в Одесі. У відповідь на свій запит думська делегація отримала запевнення, що завоювання революції, а саме свобода слова, зборів тощо залишаться недоторканими, що не буде політичних переслідувань, що метою приходу війська є наведення порядку та охорона міста. На додаткове питання думців про подальшу долю більшовиків, було от-

римано відповідь, що переслідувань більшовиків, так само як і представників інших партій, не буде. Каратися будуть лише, хто зі зброєю в руках виступить проти військових властей [17].

У перший день перебування з'єднаного австрійсько-німецького загону у місті було розклеєно оголошення на німецькій та російській мові за підписом генерала від інфантерії Коша, у якому повідомлялось, що Одеса від 13 березня зайнята цим загonom та пропонувалось мирному населенню спокійно продовжувати свої справи, виконуючи всі розпорядження, які будуть видаватися австрійсько-німецькими воєнними властями, які будуть діяти спільно з міським самоврядуванням [18, с. 40-41].

У складі австрійського війська була значна частина галицьких українців та українців, які опинилися у полоні в Австрії та Німеччині. Крім цього, до Одеси прибули невеликі підрозділи гайдамаків, тобто власне українського війська. Цей фактор, а також те, що австрійські та німецькі війська перебували на території України відповідно до угоди з УЦР, спричинив активізацію діяльності української громади міста. Чотирнадцятого березня у Воронцовському палаці відбулись збори представників місцевих осередків УСДРП, УПСР, виконавчого комітету воєнних депутатів тощо. На порядку денному цих зборів було єдине питання – про організацію тимчасового комісаріату, який би представляв центральну українську владу до отримання інструкцій з Києва. З цією метою було обрано Одеську українську міську раду у складі 56 осіб, яку очолив Л. Ковальчук [19]. Вже зі свого складу українська рада обрала комісарів [20], а наступного дня було оголошено про відновлення діяльності Одеського крайового комісаріату УНР на чолі з В. Чехівським, який одночасно обійняв посаду комісара освіти [21].

Також 14 березня між українськими властями та австрійсько-німецьким командуванням було досягнуто принципову угоду, яка визначала місто Одесу як місто самостійної Української Народної Республіки. Таким чином, вже 14 березня на офіційному рівні було чітко зафіксовано два основні центри влади: військова влада належала австрійському та німецькому командуванню, державні функції мали виконувати місцеві органи УНР.

Але в Одесі ще раніше активізував свою діяльність ще один центр влади, яким стала Одеська міська дума. Остання відразу сформувала свою негативну позицію щодо нових реалій, називаючи австрійсько-німецькі війська окупаційними. У політичному сенсі Дума перебувала на загально-російських позиціях, її ідеалом було встановлення

влади Всеросійських Установчих зборів. Але враховуючи нові реалії, Дума проголосила прагнення домогтися для Одеси хоча б статусу вільного міста у складі УНР. Отже, Одеська міська дума та її управа фактично опинились у статусі опозиції як до військової влади, так і до органів української влади. Але ні військове командування, ні Одеська українська рада не збирались припиняти діяльність Думи та її управи, залишивши за ними виконання адміністративних та господарських функцій.

Цим політична палітра Одеси не обмежувалась. Майже одночасно про себе заявила Одеська рада робітничих депутатів, яка 15 березня провела своє засідання. Критично оцінивши свою діяльність за попередній час, учасники засідання прийняли рішення про проведення нових виборів до ради. А поки що було обрано тимчасову президію ради, яка відразу включилася у політичне життя міста [22]. До речі, у цьому засіданні взяв участь колишній комісар продовольства РНК часів Одеської радянської республіки В. Мілан [21].

Одним з перших кроків президії ради стало звернення до української ради з метою з'ясування її ставлення до цієї робітничої організації та до Всеросійських Установчих зборів. Зі свого боку українська рада заявила, що «українці, як республіканці та демократи, не можуть не підтримувати ради робітничих і селянських депутатів, вони будуть вітати роботу цих рад, якщо їх діяльність буде спрямована на користь УНР та якщо у них буде відсутній анархо-синдикалістський напрямок» [23]. Щодо питання про Всеросійські Установчі збори, то українська рада категорично відкидала саму постановку такого питання, вказуючи на факт існування самостійної української держави.

Крім ради робітничих депутатів відродили свою діяльність професійні спілки, які провели свою конференцію, де також визнали свою бездіяльність «за більшовиків» [23]. Тепер же на конференції було прийнято резолюцію, у якій містився заклик до захисту інтересів робітничого класу. У роботі конференції взяв участь більшовик Ганца, але йому не дали можливості виступити, перебиваючи вигуками: «Досить Муравйових! Згадайте про «Алмаз». Публічна діяльність і В. Мілана, і Ганца стала можливою у зв'язку з тим, що всі органи влади мали консенсус у питанні недопущення переслідування осіб за їх політичні переконання. Вже згодом до виконавчого комітету ради робітничих депутатів було обрано сім осіб від лівих есерів, більшовиків та анархістів [24].

Також поновили свою діяльність фабрично-заводські комітети (ФЗК) та мирові камери.

Зокрема, 17 березня відбулась конференція ФЗК, у роботі якої взяло участь біля 500 осіб [19]. Після короткого вступного слова заступника голови ради робітничих депутатів Дудюка, слово було надано В. Чехівському. У своєму виступі комісар став запевняти зібрання у тому, що «завоювання революції будуть збереженні, що 4-й універсал стоїть за саму широку самодіяльність місцевого самоуправління, що місцеві представники української влади будуть їти назустріч Думі та всім демократичним організаціям». Але у відповідь він почув різку відповідь «сивочолого оратора», есера М. Кулябко-Корецького, який заявив про те, що «ми не визнаємо владу, яка не обрана народом», що «загальне виборче право я нікому не подарую, ні Раді, ні Папі Римському, ні Богу». У свою чергу В. Чехівський на це відповів, що нинішня українська влада у місті тимчасова і що метою його перебування на цьому зібранні є недопущення «можливого тертя між новим порядком та пролетаріатом». У цій гарячій суперечці аудиторія була на боці М. Кулябко-Корецького, його виступи підтримувались гучними оплесками. Виголошене комісаром гасло «Хай живуть Всеукраїнські Установчі збори!» робітнича маса зустріла мовчанкою, на гасло есера «Хай живуть Всеросійські Установчі збори!» відреагувала бадьорими вигуками.

Таким чином, крім Одеської міської думи поновили свою діяльність робітничі організації, які вже незабаром зайняли чітку позицію несприйняття як української цивільної влади, так і військової, так само для них окупаційної.

Така позиція органу місцевого самоврядування та робітничих організацій впливала й на громадську думку, яка також була негативною до української та військової влади. Від самого початку свого існування українська влада у місті зіткнулася з активною протидією, яка полягала у антиукраїнській агітації. Місцева влада УНР обвинувачувалась у тому, що начебто вона збирається розігнати Міську думу, що вона сприяє розпаду Росії, що німці, яких привели українці, заберуть все збіжжя і взагалі Одеська українська рада невідомо ким обрана.

Одеська українська міська рада, яка проводила свої засідання у щоденному режимі, змушена була реагувати на ці закиди на свою адресу. Одні члени ради пропонували боротися з цим явищем спочатку контрагітацією, а якщо вона не допоможе, то і більш суровими заходами, заборонивши у першу чергу вуличні мітинги. Інші наполягали на тому, що у вільній Україні має бути вільне слово, а тому виступили проти репресій, арештів та забо-

рон. Врешті решт було обрано агітаційну секцію, яка покликана була протидіяти антиукраїнським виступам [25].

Заявило про себе й австрійське та німецьке командування, яке оприлюднило відозву українською та німецькою мовою за підписом фельдмаршал-лейтенанта фон Ессера, у якій сформулювало свою офіційну позицію про мету свого перебування в причорноморському краї [21]. Фельдмаршал запевняв у тому, що австрійські та німецькі війська вступили «до вашого краю» відповідно до запрошення «вашої Ради» не для того, щоб надовго зайняти його, а лише з метою забезпечення миру та відновлення порядку у краї. Наступною метою перебування в Україні іноземного війська було створення для вільних громадян УНР безпеки та спокою, які були необхідною умовою прогресивного розвитку торгівлі та хліборобства. У свою чергу вільна торгівля мала забезпечити дружній товарообмін із правильно керованою, сильною сусідньою державою. І тільки побіжно було згадано про ліквідацію більшовицьких банд, які стояли на перешкоді прогресивному розвитку краю.

Двадцятого березня в Одесі відбулись зміни у структурі влади УНР та ротація військового командування. Цього дня у газетах з'явилось повідомлення про те, що до виконання своїх обов'язків приступив Головний крайовий комісар Херсонської, Катеринославської й Таврійської губерній С. Комірний. Своім наказом головний комісар повідомляв, що розпорядженням Ради народних Міністрів УНР йому підпорядковуються всі державні та громадські установи, а його вказівки необхідно виконувати негайно та без заперечень [14, с. 188].

Також 20 березня до Одеси прибув головнокомандувач всіма австрійсько-німецькими військами південного району австрійський генерал-полковник Гюнтер Кірхбах зі своїм штабом. У своєму вітальному слові до Г. Кірхбаха С. Комірний висловив сердечну вдячність та впевненість у тому, що австрійсько-угорське військо у своїй діяльності буде ставитися до українського народу як до союзника та буде охороняти інтереси української республіки й допоможе позбутися банд більшовиків. «Ми, українці, зі свого боку дивимось на ваше військо, як на своїх союзників, які прийшли нам на допомогу і цим самим дадуть нам можливість облаштувати велику державу», – такими словами завершив свій виступ головний комісар. У відповідь австрійський генерал заявив, що австрійсько-німецькі війська прийшли до України, щоб запровадити порядок та допомогти окріпну-

ти молодій українській республіці. На завершення він запевнив, що не буде втручатися у внутрішні справи України, додавши при цьому, що «ви самі проявите добру та розумну діяльність, щоби ми відразу досягли бажаної мети» [26]. Отже, 20 березня військова влада в Одесі перейшла до австрійського обер-коменданта генерал-оберста графа Г. Кірхбаха. Генерал Кош зі своїм штабом виїхав до Миколаєва, залишивши в Одесі невеликий німецький загін.

Того ж таки 20 березня було оприлюднено наказ за підписом коменданта австрійсько-угорського війська фельдмаршала-лейтенанта фон Ессера, головного комісара УНР С. Комірного та коменданта німецького війська полковника фон Фогеля, у якому повідомлялось, що офіційною владою у місті є «головний комісар УНР та легальні українські державні й громадські установи» та військові коменданти [27].

З появою цього наказу весь «негатив» від діяльності влади перейшов від Одеської української міської ради, яку Міська дума сприймала як непорозуміння, як «курйоз», до Головного крайового комісаріату. У зв'язку з тим, що зберігалися «завоювання революції», у ліберальній та робітничій пресі, на засіданнях Міської думи та на зібраннях робітничих організацій, на мітингах та зборах продовжувала лунаєти нищівна критика центральної та місцевої влади УНР.

У наказі від 20 березня містилися норми, які обмежували проведення публічних зборів, про які необхідно було повідомляти за 24 години. Будь-які демонстрації та збори на вулицях і бульварах заборонялися. Але під тиском громадськості С. Комірний змушений був відмінити ці обмеження, повідомивши, що вони були ініційовані ще Одеською українською радою. Але найбільшого резонансу набули норми наказу про обов'язкову здачу холодної та вогнепальної зброї всіма без виключення жителями Одеси до 12 години 23 березня. За невиконання цієї вимоги передбачалось покарання зі всією суворістю законів воєнного часу «як ворогів України та союзних військ».

В Одесі С. Комірний на всіляких зібраннях весь час спочатку запитували хто і для чого запросив німців до України, а після цього уїдливо допитувались чому німці, якщо вони не окупанти, а союзники, ходять зі зброєю, а робітників змушують віддавати навіть револьвери. Але в той же час населення, крім кримінальних елементів, зброю все ж таки почали здавати, а більшість керівників робітничих організацій закликали до спокою та виваженості.

Інша ситуація склалася у Миколаєві та Херсоні. Так, у Херсоні категорична вимога, аж до розстрілу, німецького командування, військо якого вступило до міста 19 березня без бою, здати зброю зустріла опір. Місцеві георгіївські кавалери та солдати-фронтовики, маючи чисельну перевагу, не тільки відмовилась виконувати цю вимогу, а й розпочали бойові дії, які тривали до 5 квітня та привели до чисельних жертв обох воюючих сторін та мирного населення [28, с. 20]. До речі, повстанці перед цим так само повстали проти радянської влади, прогнали з міста більшовиків та їх сателітів, а владу передали до Міської думи [24].

Після придушення повстання комендант міста генерал-лейтенант фон Мец видав наказ, у якому оголошувалось про те, що ті особи, у яких буде знайдено будь-яку зброю будуть розстріляні, а їхні будинки будуть спалені. Далі фон Мец повідомляв, що у зв'язку з тим, що «місто Херсон не виконало мого бажання віддати місто без бою і здати зброю я беру під свою команду все місто і порт» [29].

Таким чином, у Херсоні вся повнота влади перейшла до німецького коменданта. В той же час продовжувала існувати Херсонська міська дума, яка могла лише клопотатися перед комендантом «про повне припинення переслідування за політичні переконання; про повне помилування осіб, які були втягнуті у боротьбу через провокації і через відсутність вільного друкованого слова у Херсоні, яке могло б роз'яснити населенню справжній стан справ; про розшук і притягнення до відповідальності всіх злочинних елементів винних у тому, що було пролито кров; про обшуки зброї у денний час у присутності понятих» [29]. Комендант зі свого боку обіцяв задовольнити ці клопотання.

Одним з видів покарань для учасників збройного протистояння з німецькими та австрійсько-угорськими військами, а також для полонених червоноармійців була їхня висилка до Німеччини та Австрії. Зокрема, наприкінці травня на пароплаві «Русь» до Одеси з Херсону під охороною австрійсько-угорського війська було доправлено 196 «більшовиків», які були заарештовані за участь у збройній боротьбі. Арештантами були «солдати-фронтовики, матроси воєнних кораблів, робітники миколаївських і херсонських заводів, а також кілька інтелігентів і між ними одна жінка» [30]. Окрему групу склали члени Херсонської ради робітничих депутатів разом з її головою Рябушинковим. З Одеси всі ці особи були направлені до Австрії як військовополонені.

Дещо за іншим сценарієм розгортались події у Миколаєві. Там повстання вибухнуло через п'ять

днів перебування німецького війська, яке вступило до міста 17 березня після нетривалого бою. Я. Ряппо писав, що вже через три дні мешканці Миколаєва зненавиділи німців [1, с. 98], а А. Альошин охарактеризував причини цієї ненависті, якими стали різке зниження життєвого рівня, безробіття, нахабна поведінка військовиків, які дратували обивателів своєю настирливою увагою до продуктів харчування, розплачуючись за них квитанціями замість грошей [3, с. 48]. Не варто відкидати й патріотичні почуття, якими була просякнута значна частина мешканців як Миколаєва, так і Херсона.

Крім цього, німецьке командування проводило у місті безперервні обшуки, ревізії продовольства та товарів, змушувало типографії друкувати свої бюлетені та накази, у яких заклиало населення до спокою та вимагало здавати зброю. Остання вимога так само не могла сподобатись солдатам-фронтовикам. Підсилили напругу також чутки про поразку німців у Херсоні та наближення до Миколаєва більшовицьких військ. Німецьке військове командування не встигло зорієнтуватись у складному переплетінні всіх цих факторів, не оцінило ступінь несприйняття населенням ворожого для них війська і в результаті вибухнуло кроваве повстання, яке тривало чотири дні.

Одним із трагічних наслідків цього повстання стали його чисельні жертви. Я. Ряппо назвав точну цифру жертв у німців та приблизну у повстанців, 629 та понад 2 тис. осіб відповідно [1, с. 98]. А. Ряппо вказала загальну кількість жертв повстання у 2 тис. осіб, 500 у німців та 1500 у повстанців [2, с. 121-122]. М. Солтанов писав про 1 тис. вбитих у німців, не рахуючи поранених [31, с. 29]. Останній показник почала використовувати й пізніша радянська історіографія [8, с. 93]. Г. Заставенко писав, що «повсталі втратили убитими й згорілими у полум'ї підпалених будинків понад 2 тис. осіб, причому майже половину жертв становили жінки та діти». Крім цього, «робітників, колишніх фронтовиків та їхні сім'ї загарбники сотнями зганяли на кладовище і там розстрілювали» [4, с. 38].

Така кількість жертв повстання пояснювалась тим, що спочатку розгубились німці та угорці, що й привело до чисельних втрат. Але вже 24 березня німецькі війська почали громити, підривати та палити будинки у робітничих районах. Одночасно у місті проводились обшуки та розстріли тих, у кого було знайдено зброю. Двадцять шостого березня все місто знову було захоплене німецькими та угорськими військами.

Ще на другий день повстання, 23 березня, генерал Кош видав наказ, у якому було оголошено

воєнний стан у зв'язку з тим, що «місто підлим чином порушило надану йому довіру» [32]. Миське самоуправління наказом ліквідовувалось, а замість нього було запроваджено управління, яке повинно було вести міські справи під наглядом державної комендатури. Також наказ повідомляв про тимчасове припинення випуску газет, про заборону будь-яких зборів, про те, що скупчення людей на вулицях будуть розганятися силою зброї. Особливий наголос у наказі було зроблено на покаранні, аж до розстрілу та спаленні будинку, за знайдену зброю. Єдине, що було дозволено, то це театр і кінематограф [33].

Двадцять третього березня було арештовано міського голову, есера В. Костенка за те, що той увів в оману німецьке командування щодо настроїв населення міста. Т. Вінцовський з'ясував, що В. Костенка було звільнено з-під арешту лише після клопотання головного комісара С. Комірного [14, с. 194]. Але за результатами слідства, яке було проведене Парламентською анкетно-слідчою комісією УЦР, В. Костенка було вирішено все ж таки притягти до суду у справі про повстання проти німецького війська у Миколаєві [33].

Я. Ряппо писав, що після повстання режим у Миколаєві відрізнявся від всіх інших міст України своєю жорстокістю, особливо у перші тижні. Він повідомляв, що місто було перетворено на укріплений табір з дротяними загородженнями, з кулеметними шанцями на розі вулиць, з гарматами на майданах. Вхід та вихід з міста був можливий лише за ордерами. Продовжувались обшуки та арешти, німці шукали у першу чергу «більшовиків», червоногвардійців, матросів. Безпощадно розстрілювали всіх, серед речей яких знаходили зброю чи набої, матроську куртку чи картуз. З наближенням сутінок рух у місті припинявся, порушників розстрілювали на місці [1, с. 100]. «Більшовиками» німецькі та українські власті стали називати у Миколаєві всіх тих, хто брав участь у повстанні, хто не підкорявся новому «порядку», ігноруючи розпорядження військових та цивільних органів влади.

Вже згодом у місті почали діяти німецькі воєнно-польові суди (ВПС). Свідченням цьому стало рішення ВПС від 5 квітня про засудження до смертної кари за законами воєнного часу «столяра Василя Апаріна, слюсара Михайла Апаріна, робітника Івана Апаріна, столяра Дмитра Апаріна, у яких ще 26 березня було знайдено зброю та набої, а Михайла, Івана та Дмитра Апаріних, крім цього, і за те, що вони 23 березня стріляли по німецькому аероплану». Вирок суду було затвер-

джено генерал-майором фон Гальвіцом, про що він повідомив жителів Миколаєва задля їх попередження про неприпустимість таких дій [9, с. 34].

Пом'якшення воєнного режиму у Миколаєві відбулося після 18 квітня, коли до міста прибув комісар УЦР О. Чапківський. Після перемовин О. Чапківського з німецькими властями було видано наказ про дозвіл виходити з дому до десятої години вечора. Також комісар почав домагатися дозволу на вихід місцевих газет та завезення їх з інших міст. Було поновлено діяльність міської управи як господарчого органу. Особливий наголос у своїй діяльності Чапківський намагався зробити на залагодженні ситуації у стосунках між робітниками та підприємцями. При цьому він наголошував на тому, що ні про яку соціалізацію підприємств не може бути й мови. Але в той же час він підтвердив позицію про 8-годинний робочий день та забезпечення політичних та правових здобутків революції, про що було повідомлено у відповідній відозві [33]. Що стосується місцевих газет, то їх випуск ще й у середині травня не було поновлено, було лише дозволено продаж виключно одеських та херсонських видань [34]. Але як показали наступні події вирішення цих питань залежало від військових властей.

Таким чином, у Миколаєві та Херсоні було встановлено режим терору німецького командування, який був викликаний тим, що у цих містах було вчинено збройний опір німецьким військам. Політичне та громадське життя у цих містах замерло, що на фоні продовольчої кризи та безробіття створювало напружену атмосферу.

У той час як у Миколаєві та Херсоні точилися кровопролитні бої в Одесі розгорілися бої на ідеологічному фронті. Двадцять другого березня за ініціативи комітетів УСДРП та УПСР відбулись збори представників всіх місцевих комітетів соціалістичних партій. У своїх виступах В. Чехівський та М. Гордієвський закликали до взаємної довіри та солідарної роботи. Натомість російські соціалісти у своїх виступах висували претензії стосовно закону про громадянство та запровадження української мови [35].

Російські соціалісти займали таку войовничу позицію стосовно українських соціалістів, тому що відчували за собою підтримку переважної більшості місцевого пролетаріату. Свідченням цьому стали 10-ти тисячні збори, які відбулись 24 березня у приміщенні головних залізничних майстерень. У своєму виступі меншовик О. Сухов піддав нищівній критиці закон про громадянство, який позбавляв громадянства тих, хто не народився в Україні і відповідно ці особи позбавля-

лись виборчого права. Серед цієї категорії осіб якраз було чимало робітників. Есер С. Зак наполягав на тому, що «питання України має остаточно вирішитись на Всеросійських Установчих зборах». Виступи цих ораторів знаходили підтримку у робітництва, а С. Комірний та українські діячі опинились під тяжким пресингом звинувачень у всіх гріхах [32].

Підготовка та проведення цих зборів робітників супроводжувалось поширенням чуток про збройну боротьбу у сусідніх містах. Підтвердженням цим чуткам слугували посилені заходи безпеки, особливо у робітничих районах, на фабриках та заводах, які здійснювали військові власті. У свою чергу робітничі колективи багатьох заводів почали проводити мітинги та приймати резолюції з вимогами зняття караулів із заводів та припинення роззброєння пролетаріату. Інколи резолюції носили радикальний характер, містили заяви про те, що «завойовані свободи будуть нами захищатися і ми не зупинимося перед найбільш рішучими заходами» [18, с. 44-45]. Однак заклики до збройного протистояння з австрійськими та німецькими військами не знайшли підтримки у одеського пролетаріату, до спокою та до протидії провокаціям закликав робітників і виконавчий комітет ради робітничих депутатів. Отже, в Одесі, на відміну від Миколаєва та Херсона вдалось уникнути збройної боротьби та відповідно чисельних людських жертв. Однак, у місті траплялися ексцеси, коли австрійські чи німецькі вояки могли застрелити тих, хто вчиняв крадіжки або грабунки, а також тих, хто відверто демонстрував зневагу до військових. Тим більше звичною практикою стали арешти таких осіб.

Неприховане вороже ставлення російських соціалістів до української влади спонукало українських діячів Одеси до осмислення такого стану справ. Для цього вони зібралися наприкінці березня на спільне засідання комітетів УСДРП та УПСР. У своєму виступі Е. Темницький обвинуватив у реакційності російську демократію, яка, на його думку, становила на той час більшу загрозу ніж більшовизм. Він відкинув думку про те, що загроза реакції йде від німецького війська, а тим більше від українців. Цю тезу Е. Темницького підтримав В. Чехівський, на переконання якого правдивий соціаліст мав рішуче протестувати проти українофобства, але якраз російські соціалісти, свідомість яких була засмічена російським шовінізмом, у ненависті до українства грали першу скрипку. Як приклад В. Чехівський згадав події січня 1918 р., коли «на боротьбу зі страшною реакцією з боку істино-руських соціал-деспотів

більшовиків вийшли боротися лише українці, ніхто з інших партій на допомогу їм не вийшов» [36]. Ця остання його думка, яку він часто озвучував на різних зібраннях, особливо дратувала російських соціалістів та їх прихильників.

Наскільки це питання було болючим для українців засвідчила також публікація Іллі Братерського (вірогідно псевдонім), у якій він переконливо доводив, що похід більшовиків на Україну радо вітали всі реакційні сили. Вітали цей похід чорносотенці, бо сподівались, що така війна знесилить революцію, вітали великороси-націоналісти всіх відтінків, зокрема й російські соціалісти, просякнуті російським імперіалізмом, вітала й частина російського пролетаріату, який мав привілеї в Україні, через національну єдність з російською буржуазією [36].

Безумовно, всі перераховані категорії населення й у січні-березні 1918 р., й у наступні періоди стали жертвою більшовицької політики з її терором. Тому великої радості від більшовизму вони не отримували. Але й те, що вони сподівалися руками більшовиків та їх сателітів, а вірніше руками військових формувань та каральних органів, придушити український рух не викликає сумніву. Тому утверджуючи владу УНР, й особливо на Херсонщині, українські політичні сили отримали декілька потужних центрів, які їм активно протидіяли. Це були російські націоналісти, монархісти всіх мастей, російські соціалісти та російський більшовизм, який саме в цей час почав у Радянській Росії запроваджувати політику терору та який не збирався віддавати Україну без бою та миритися з самостійним її статусом.

Щоб протидіяти всім цим ворожим силам необхідно було мати військо, поліцію, суд, жандармерію тощо. Якраз цих органів державного примусу або не було зовсім, або вони були на стадії формування. До речі, один з дописувачів часопису «Вільне життя», акцентував увагу на тому, що однією з причин того, що неукраїнські громадські та політичні організації ігнорували владу УНР була якраз відсутність органів примусу. «Без нагайки, без багнета» для цих організацій влада була апріорі слабкою [30].

За таких умов місцевим органам влади УНР, зокрема Головному крайовому комісаріату та головному комісару було дуже складно здійснювати свої повноваження. У той же час цей період української історії став часом активного формування нової державної політики, який, на жаль, виявився не тривалим.

Під час призначення С. Комірного на посаду головного комісара урядом було затверджено

інструкцію, якою той мав керуватися у своїй діяльності. У одному з пунктів цієї інструкції мова йшла про те, що він має право «карати провинних штрафом до 3 000 крб., тюрмою до 6 місяців або висилати за межу Української Народної Республіки» [37, с. 168].

Після завершення складного процесу формування Головного крайового комісаріату, який супроводжувався, у тому числі, демаршами одеських українських діячів [14, с. 190, 192], С. Комірний розпочав безпосередньо виконувати інструкцію. Одним з перших своїх наказів він запровадив введення цензури та заборонив агітацію проти українського уряду та австрійських й німецьких військових властей. Згідно цього наказу жоден друкований орган не міг бути випущений без вказівки на ньому адреси власника типографії, де було надруковане видання. Тимчасові чи разові видання мали містити, крім цього, прізвище та ім'я видавця та відповідального редактора. Ця категорія видань повинні були негайно після їх публікації доправлятися до головного комісара, до комісара міста, до коменданта Одеси та комендантів австрійсько-угорського та німецького війська. Наказ забороняв будь-яку агітацію, яка була спрямована на обмеження незалежності та цілісності Української республіки та проти існування встановлених нею державних та громадських установ, а також проти військ дружніх Українській республіці держав [18, с. 54].

Відразу після оприлюднення цього наказу С. Комірним було видано розпорядження про закриття газети «Голос революції», яка була органом «с-д більшовиків та лівих с-р» та містила гасло «Да здравствует советская власть на Украине!». Вже надрукований наклад нового випуску газети було вилучено, а типографію опечатано [18, с. 54]. Підставою для закриття газети став матеріал 3-го її номера, де було вміщено карикатуру на австрійські та німецькі війська, а також було названо політику Центральної Ради «зрадницькою» щодо завоювань робітничого класу. Редакції цієї газети також не сподобалось залишення за ФЗК лише функції захисту професійний потреб і не втручання їх у адміністративні розпорядження, які залишались у компетенції підприємців. Різку критику у газети також викликав наказ коменданта політичної частини при управлінні Південно-Західної залізниці Свергуна про те, що ті «особи, які не будуть визнавати української влади і взагалі українського руху і які будуть поширювати провокаційні чутки з метою внесення смуту в уми людей і тим самим порушувати спокійне життя громадян УНР будуть

негайно звільнені та вислані за кордон без права повернення». Цей наказ газета потрактувала так, що «УНР йде дорогою Миколи Палкіна» [38].

Вже у травні С. Комірний видав наказ про закриття газети «Одесские новости», де у номері за 9 травня, так само як і у багатьох попередніх номерах, не було вміщено «ні імені, ні прізвища видавця та відповідального редактора». Закриття цієї газети викликало у місті велике збурення, Міська дума висловила рішучий протест проти порушення свободи друку та закликала негайно відмінити цю кару. Виконавчий комітет ради робітничих депутатів закликав одеський пролетаріат підняти потужний голос на захист свободи слова [39]. У підсумку заборону було знято і 12 травня газета знову почала виходити друком. У свою чергу С. Комірний 13 травня видав наказ про накладення штрафу у 3 тис. крб. на відповідального редактора газети «Одесские новости» А. Злигостеву за те, що 9 травня у газеті було вміщено замітку, у якій явно було порушено п. 3. наказу від 4 квітня. У разі неможливості сплати штрафу редактор мала бути арештована на 2 місяці [40], що й відбулося 16 травня [41]. Цього ж дня головний комісар видав наказ про закриття газети «Земля и Воля», після виходу її 2-го номера, а через декілька днів він видав аналогічний наказ про закриття меншовицької газети «Южный рабочий» за те, що у випуску за 14 травня не було вміщено «ні імені, ні прізвища видавця та відповідального редактора». Також було опечатано друкарню «Одесского Городского Общественного Управления», у якій друкувалась ця газета [42]. Після того як у газеті «Южный рабочий» було вміщено інформацію про редактора та видавця, головний комісар дозволив поновити випуск цієї газети.

Наприкінці квітня С. Комірний видав наказ про «припинення діяльності зі всіма існуючими організаціями і установами «Общества Союза Русского Народа», яке не відповідало за своєю конструкцією і за своїми завданнями видам та намірам УЦР та УНР». Причому майно цієї організації мало перейти до власності держави, а правом розпорядження цим майном був наділений комісар міста Іван Липа [33]. Вже у травні головний комісар прийняв рішення вислати за межі Української Держави, попередньо ув'язнивши на три місяці, Д. Кудлая, мешканця с. Дальник, якого у квітні було заарештовано за зберігання зброї [43].

Особливе місце належить нормативним актам, які були прийняті з метою розслідування злочинів вчинених за період Одеської радянської республіки. Так, 15 березня комісар юстиції В. Мурський підписав наказ № 1, яким відмінялися всі

декрети та розпорядження колишнього комісара юстиції Хмельницького, як загального, так і приватного характеру, та були анульовані всі постанови революційного трибуналу. У зв'язку з тим, що «темні елементи» почали поширювати у місті погромну агітацію, В. Мурський у цьому наказі попереджав, що «винні у цькуванні однієї національності іншою, або одною частиною населення іншою будуть переслідуватися зі всією суворістю закону» [23].

Також комісар юстиції запропонував поновити свою діяльність всім судовим установам. Відповідно було відновлено діяльність воєнно-окружного суду та воєнно-морського суду [25]. Також 15 березня було створено Надзвичайну слідчу комісію, до складу якої увійшли чини прокурорського нагляду, представники міського самоуправління, громадських організацій та адвокатури. Комісію було створено для «проведення слідства цілого ряду вбивств, грабунків, насилля та експропріації, які були здійсненні останнім часом» [23].

Звертає на себе увагу той факт, що у всіх цих актах ніде не згадувалися більшовики та їх сателіти, які й були призвідниками злочинних діянь. Така практика тривала й надалі, коли наприкінці березня 1918 р. було створено «Комісію з розслідування злочинів, які були учиненні у м. Одесі та околицях від 15 січня до 15 березня 1918 р.». Головою цієї Комісії було призначено сенатора Трегубова, який прибув до Одеси ще у березні 1917 р. для розслідування зловживань міського голови Г. Пелікана [25]. Вже згодом, 26 березня, С. Комірний звернувся до всіх урядових установ та посадових осіб воєнного, воєнно-морського та цивільного відомств, а також до громадських організацій з клопотанням про надання повного сприяння у діяльності цієї комісії, зокрема, «повідомляти про всі наявні відомості у вказаних установах про всі злочинні діяння та про винних у їх вчиненні» [32].

Також всі установи та посадові особи зобов'язувалися негайно й точно виконувати всі доручення комісії. У свою чергу комісія звернулася до населення Одеси та її околиць, у першу чергу до всіх потерпілих та свідків, із закликом сприяти їй у «розкритті істини, повідомивши про всі відомі випадки і про винних у вбивствах, розбійних нападах, грабунках, насильницькому позбавленні волі, вимаганні та інших злочинах, які були скоєнні з 15 січня до 15 березня» [24]. На жаль, діяльність цієї комісії виявилась не надто результативною. Відповідно, не було дано ні політичної, ні юридичної оцінки більшовицького панування часів Одеської радянської республіки.

Під час свого другого пришествя у 1919 р. ті продовжили свою політику терору. Т. Вінцовський відмітив таку позицію у діяльності С. Комірнього, що той «категорично виступав проти повішання, як міри покарання за злочини» [14, с. 189]. Але сам він став у травні 1919 р. жертвою терору Одеської губернської надзвичайної комісії, яка його обвинуватила у «переслідуванні більшовиків та контрреволюційності» [44]. Безпосередньою виною колишнього комісара стало те, що він не чинив перепон австрійському командуванню, за наказом якого арештованих робітників виводили вулицями міста зі зв'язаними дротом руками.

Таким чином, присутність австрійсько-угорських та німецьких військ суттєво позначилась на процесі утвердження влади Української Народної Республіки у Херсонській губернії. У Миколаєві та Херсоні, де вибухнули повстання та точилася збройна боротьба з іноземними військами, вій-

ськове командування запровадило системний жорстокий терор. Місцеві органи влади УНР тут відігравали незначну роль. В Одесі прояви терору з боку австрійських та німецьких військових властей носили поодинокий характер, вони стосувалися осіб, які скоювали кримінальні злочини та не виконували розпоряджень цих властей. Головний Крайовий Комісаріат та його очільник С. Комірний у своїй діяльності застосовували правові норми для забезпечення громадського порядку та переслідування тих, хто чинив спротив функціонуванню військової та цивільної влади у місті. Основними видами покарання за ці проступки був арешт та вислання за межі України. Тимчасова заборона виходу газет застосовувалася у разі порушення ними розпоряджень влади та правил їх редагування. Репресії щодо більшовиків носили індивідуальний характер, діяльність партійних осередків не була заборонена.

Джерела та література:

1. Ряппо Я. Борьба сил в Октябрьскую революцию в Николаеве / Я. Ряппо // Летопись революции. – 1922. – № 1. – С. 81-103.
2. Ряппо Анфиса. Восстание николаевского пролетариата против немцев / А. Ряппо // Летопись революции. – 1922. – № 1. – С. 107-123.
3. Алешин А. П. Первые месяцы австро-германской оккупации в Николаеве / А.П. Алешин // Летопись революции. – 1929. – № 5-6 (38-39). – С. 45-62.
4. Заставенко Г. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. / Г. Заставенко – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – 154 с.
5. Балковий П. М. Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918-1920 рр. / П.М. Балковий – К.: Наукова думка, 1966. – 303 с.
6. Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920) / Н. И. Супруненко – М.: Наука, 1966. – 455 с.
7. Минц И. И. Год 1918-й / И. И. Минц – М.: Наука, 1982. – 576 с.
8. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. – Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії Академії наук УРСР, 1971. – 771 с.
9. Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (март 1918 г. – декабрь 1920 г.). Документы и материалы. – Херсон: Книжно-газетное издательство, 1962. – 406 с.
10. Українська РСР в період громадянської війни. 1917-1920 рр. В трьох томах. Т. 1. – К.: Політвидав України, 1967. – 471 с.
11. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. – Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії Академії наук УРСР, 1972. – 687 с.
12. Тичина В. Є. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 році / В. Є. Тичина – Харків: Видавництво Харківського університету, 1969. – 284 с.
13. Склярєнко Є. М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і Гетьманщини в 1918 році / Є. М. Склярєнко – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1960. – 283 с.
14. Вінцовський Т. Семен Комірний: доля одного комісара / Т. Вінцовський // Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917-1920 рр.: Монографія / Вінцовський Т. С., Музичко О.Є., Хмарський В. М. (та ін.); відп. ред. В. М. Хмарський. – Одеса: ТЕС, 2011. – С. 186-200.
15. Вінцовський Т. С. Формування і діяльність місцевих органів влади першої УНР на півдні України // Дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – О., 2016. – 415 с.
16. Южный рабочий (Одесса). – 1918. – 13 марта (28 февраля).
17. Южный рабочий (Одесса). – 1918. – 14 (1) марта.

18. В огне гражданской войны: Из истории борьбы трудящихся Одесщины против объединенных сил внутренней и внешней контрреволюции в период гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918 – ноябрь 1920 гг.). Сборник документов и материалов. – О.: Одесское книжное издательство, 1962. – 502 с.
19. Южный рабочий (Одесса). – 1918. – 19 (6) марта.
20. Одесские новости. – 1918. – 15 (2) марта.
21. Одесские новости. – 1918. – 16 (3) марта.
22. Южный рабочий (Одесса). – 1918. – 17 (4) марта.
23. Одесские новости. – 1918. – 17 (4) марта.
24. Одесские новости. – 1918. – 27 (14) марта.
25. Одесские новости. – 1918. – 19 (6) марта.
26. Одесские новости. – 1918. – 21 (8) марта.
27. Одесские новости. – 1918. – 22 (9) марта.
28. Победа Советской власти на Херсонщине (1917-1920 гг.). Сборник документов и материалов. – Херсон: Обласное издательство «Наддніпряньська правда», 1957. – 378 с.
29. Одесские новости. – 1918. – 12 апреля (30 марта).
30. Вільне життя (Одеса). – 1918. – 29 (16) травня.
31. Солтанов М. О мартовском восстании николаевского пролетариата против немецких оккупантов (воспоминания) / М. Солтанов // Летопись революции. – 1923. – № 3. – С. 25-29.
32. Одесские новости. – 1918. – 26 (13) марта.
33. Вільне життя (Одеса). – 1918. – 28 (15) квітня.
34. Одесские новости. – 1918. – 15, 18 мая.
35. Одесские новости. – 1918. – 24 (11) марта.
36. Вільне життя (Одеса). – 1918. – 2 квітня (20) березня.
37. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х томах. – Т. 2 (10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.). – К.: Наукова думка, 1997. – 422 с.
38. Голос революции (Одесса). – 1918. – 4 апреля (22 марта).
39. Одесские новости. – 1918. – 12 мая (29 апреля).
40. Одесские новости. – 1918. – 14 (1) мая.
41. Одесские новости. – 1918. – 17 (4) мая.
42. Вільне життя (Одеса). – 1918. – 16 (3) травня.
43. Вільне життя (Одеса). – 1918. – 18 (5) травня.
44. Известия Одесского Совета рабочих депутатов. – 1919. – 8 мая.